

Ե. ԴԱՐՈՒ ԴԱՍԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎԵՐՅԱՅՏՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ԴՊՐՈՑԷՆ ՆԵՐՍ

Հ. Պողոս Գոճանեան

(խօսուած Միտրաքան Միաբանութեան երեքհարիւրամեայ յորելեանցի առիթով ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի կազմակերպած գիտաժողովին, 22-24 Նոյեմբեր 2000, Երեւան)

Միտրար Աբբահօր եւ իր Միաբանութեան վերանորոգչական ծրագրին կարեւոր մաս կը կազմէր Հայերէն լեզուի վերանորոգութիւնը:

Ազգային մշակոյթի զարգացման կամ վերանորոգութեան գլխաւոր ազդակը, մանաւանդ թէ հիմը՝ ազգային լեզուն է:

Միտրար Աբբահայր, որ կոչուած էր վերանորոգելու Հայ մշակոյթը, չէր կրնար անտեսել Հայերէն լեզուի վերանորոգումը:

Ազգի մը լեզուն որպէս այդ ազգի իմացական կեանքի արտայայտիչ՝ կ'ապրի ազգի կեանքին մէջ, կը մասնակցի անոր ելեւէջներուն, կ'ածի, կը զարգանայ, կը ծաղկի ազգի կեանքին հետ եւ կրնայ նաեւ թառամիլ ու չորնալ՝ ազգի անկումով, այլասերումով:

Տարբեր չէր կրնար ըլլալ Հայ լեզուի պարագան: Եթէ քննական ակնարկ մը նետենք անոր պատմական անցեալին վրայ՝ սկսելով Ե. դարէն, նախ եւ առաջ կը Հանդիպինք բացառիկ երեւոյթի մը:

Հայերէնը Ե. դարու առաջին կէսին, այսինքն գրի գիւտէն անմիջապէս վերջ արդէն, կը յայտնուի որպէս զարգացած, քերականորէն կանոնաւոր, նկուն եւ հարուստ լեզու մը. մինչ ուրիշ լեզուներու պարագային, գիտենք որ գրի գործածութենէն վերջ դարեր տեւած են, մինչեւ անոնք կազմուին, զարգանան եւ իրապէս գրական լեզու դառնան:

Հայերէն լեզուի այս պարագան այնքան զարմանալի է, որ շատեր մղած է ըսելու, որ Մեսրոպ Մաշտոցէն առաջ մենք

ունեցած ենք Հայերէն գիր ու գրականութիւն:

Տեղը չէ այդ մասին վիճաբանելու բայց կ'ուզեմ այստեղ անպայման կէտ մը շեշտել: Անկախ այն իրողութենէն, թէ մենք Մաշտոցէն առաջ Հայերէն տառեր ունեցած ենք կամ ոչ, բոլորովին անհիմն է եւ ծիծաղելի՝ ըսել, թէ Գրիգոր Լուսաւորիչ այրած, փճացուցած եւ բոլորովին անհետացուցած է հեթանոսութեան շրջանին մեր ունեցած գիրն ու գրականութիւնը:

Գրիգոր Լուսաւորիչ կրնար փճացնել հեթանոսական գրականութիւնը. այդ հասկնալի է, բայց ոչ երբեք Հայերէն գիրերը կամ տառերը: Ընդհակառակը, Լուսաւորիչ մեծ ուրախութեամբ ու գոհունակութեամբ պիտի առնէր այդ տառերը, եթէ անոնք իրապէս գոյութիւն ունէին, անմիջապէս դպրոցներ պիտի բանար՝ լայն շրջանակներու սորվեցնելու համար Հայ գիրը, պիտի թարգմանէր աստուածաշունչը, պատարագի, ժամերգութեան եւ այլ ծիսական արարողութիւնները, քրիստոնեայ հեղինակներու կարեւոր գործերը եւ պիտի ստեղծէր քրիստոնէական հոգեւոր գրականութիւն, ճիշտ այնպէս ինչպէս ըրաւ Մեսրոպ Մաշտոց գրի գիւտէն անմիջապէս վերջ:

Այլ կերպ անկարելի է մտածել. որովհետեւ հաւատքի քարոզութեան եւ հոգեւոր դաստիարակութեան մեծագոյն եւ անփոխարինելի միջոցը գիրն ու գրականութիւնն է, ինչ որ չէր կրնար անգիտանալ Հայաստանի առաջեալը:

Գրիգոր Լուսաւորիչ ձեռքով ազգովին քրիստոնեայ դարձած Հայ ժողովուրդի քրիստոնէութեան 1700-ամեակին առիթով պարտք կը զգամ այս կէտը յիշելու եւ շեշտելու, որպէսզի ընդմիշտ ջնջուի Լուսաւորիչին վերագրուած այդ անմիտ եւ անիրաւ մեղադրանքը:

Վերադառնալով մեր հիմնական նիւթին՝ Ե. դարու Հայերէնին՝ պէտք է ըսել, որ ան իրապէս կատարեալ եւ գեղեցիկ լեզու մըն էր, ճոխ՝ իր բառերով ու արտայայտչական միջոցներով, կանոնաւոր եւ միաձեւ՝ իր քերականութեամբ: Բնական է, ան չէր կրնար անմիջապէս ունենալ ամէն կատարելութիւն, այլ պէտք է ժամանակի ընթացքին բնական աճումով ու զարգացումով միշտ աւելի կատարելագործուէր: Դժբախտաբար Մեսրոպեան այդ լեզուն չունեցաւ իր բնական զարգացումը յաջորդ դարերուն: 451-էն սկսեալ երկարատեւ պատերազմներու շրջանը ոչ միայն կասեցուց թափը նախորդ շրջանի գրական խանդավառութեան, այլ ընդհանրապէս անկարելի դարձուց ուսումնական կանոնաւոր կրթութիւնը: Այդպէս Ե. դարու Հայերէնը մնաց գրաբար լեզուի ամէնէն հարագատ, գեղեցիկ, ոսկեղէն շրջանը:

Զ. դարուն արուեստական վարձ մը կատարուեցաւ Հայերէնը յունարէնի վրայէն ձեւելու, նոր բառերով ճոխացնելու եւ անթերի քերականութիւն մը ստեղծելու: Այդ շարժումը սկսաւ Դիոնիսիոս Թրակացիի յունարէն քերականութեան թարգմանութեամբ: Յունարէնի նմանութեամբ բառերու առջեւ արուեստական մասնիկներ՝ բաղ-, մակ-, հակ-, ներ- եւն. աւելցնելով, բաղ-, մակ-, հակ-ը մասնիկով շինեցին՝ բաղդատել, բաղադրել, բաղկանալ, «մակ-» մասնիկով՝ մականուն, մակերես, մակերեւոյթ, եւն.: Տառեր փոխելով արուեստա-

կան բառեր շինեցին. «գրականութիւն» բառէն կազմեցին «քերականութիւն», «կերտել, կերտող» բառէն՝ «քերթող», այսինքն՝ բանաստեղծ, եւն.:

Քերականական Հոլովումի եւ խոնարհումի ձեւեր ստեղծեցին եւ առանց բացառութեան բոլոր բառերուն համար գործածեցին: Շարադասութեան կարգը յունարէնի նմանութեամբ փոփոխեցին՝ բայերը գոյական-ածականի կամ՝ յատկացուցիչ-յատկացեալի միջեւ գործածելով, եւն. եւն.:

Գրական այդ լեզուն կոչուեցաւ յունարան Հայերէն, արուեստական լեզու մը, որ գործածուեցաւ գլխաւորաբար իմաստասիրական եւ ճառական գրութիւններու մէջ: Յունարան Հայերէնը չէր կրնար եւ չկրցաւ երբեք դառնալ ժողովուրդի լեզու: Բայց ունեցաւ իր ազդեցութիւնը ընդհանուր լեզուին վրայ եւ յաջորդ դարերուն ալ գործածուեցաւ, աւելի կամ պակաս չափով, համաձայն գրական ընտրուած նիւթին: Պէտք է ընդունիլ, որ յունարան այդ Հայերէնը որոշ չափով նոր բառերով նոխացուց լեզու, բառեր, որ ներկայ աշխարհաբարի համար ալ այսօր անհրաժեշտ կը համարուին: Բայց ընդհանուր առումով ան մնաց արուեստական, բունագրօսիկ եւ խորթ լեզու մը եւ նաեւ արգելք եղաւ Հայերէնի բնականոն զարգացումին:

է. Ը. եւ յաջորդ դարերուն՝ գրական Հայերէնը եւ ժողովուրդի գործածած կենդանի լեզուն սկսան միշտ աւելի իրարմէ հեռանալ, մինչեւ երեւան եկան գրեթէ երկու լեզուներ՝ գրական Հայերէնը եւ ռամկօրէնը: Սա բնական երեւոյթ է: Լեզուն ժամանակի ընթացքին միշտ կը փոխուի: Երբեմն 20-30 տարին բաւական է արդէն լեզուն փոփոխելու:

Ըսուածներէն կը հետեւի, որ յաջորդ դարերու գրողներուն համար գրա-

կան հայերէնը կամ գրաբարը այլևս մայրենի լեզու չէր, այսինքն իրենց մայրերէն լսած հայերէնը չէր: Անոնք կ'ամ պէտք է գրէին իրենց խօսած լեզուն, կ'ամ պէտք է մասնաւոր սորվէին գրական լեզուն, եթէ կ'ուզէին անով գրել:

Մեր գրողները ընդհանրապէս ընտրեցին գրական լեզուն: Քիչ անգամ փորձեցին գրել ռամկօրէն, երբ ուզեցին նաև պարզ ժողովուրդին հասկնալի դառնալ: Եւ այդ պարագային ալ գրուածը բոլորովին ռամկօրէն չէր, այլ այնքան միայն որ ժողովուրդէն հասկցուէր:

Ուրեմն այդ դարերուն գրուած հայերէնը յատուկ ժամանակաշրջանի մը լեզուն չէ այլևս: Անոնց գործածածը այնքան աւելի կամ նուազ չափով նման է Ե. Դարու գրաբարին, որչափ անոնք աւելի կամ նուազ չափով սորված եւ իւրացուցած են այդ հայերէնը:

Իրապէս ալ, նոյնիսկ միեւնոյն ժամանակաշրջանի գրողներու մօտ, լեզուն զգալիօրէն կը տարբերի: Եւ մինչ Մեսրոպեան գրաբարը կարդալով, անմիջապէս կրնանք ըսել թէ սա Ե. դարու լեզու է, յաջորդ դարերուն գրուած գրաբարի ժամանակը շատ դժուար է որոշել:

ԺԴ. ԺԵ. դարերուն գրական հայերէնը նորէն արուեստական խանգարում մը ունեցաւ՝ ենթարկուելով լատիններէնի ազդեցութեան: Միաբանող Եղբայրներու թարգմանութիւնները ստեղծեցին այդ լատինարան հայերէնը:

ԺԵ., ԺԶ. դարերը ինչպէս հայ ազգի, նոյնպէս հայերէն լեզուի համար եղան այլասերումի տարիներ: Գրաբար հայերէնը խանգարուեցաւ բոլորովին, իսկ աշխարհաբարի զանազան բարբառները դեռ շատ հեռու էին գրական լեզու դառնալու կարելիութենէն:

ԺԶ. դարուն, տպագրական գործերու շնորհիւ, լեզուի մաքրութեան որոշ շար-

ժում մը սկսաւ: Բայց գլխաւորաբար ԺԸ. դարու սկիզբը, Մխիթար Աբբահայր եւ իր նորահաստատ Միաբանութիւնը, գիտակից հայերէն լեզուի վերանորոգութեան անհրաժեշտ պահանջքին՝ մասնաւոր, ծրագրուած աշխատանքով սկսան զտել, մաքրել մեր լեզուն դարերու ընթացքին ստացած օտար եւ խորթ բառերէ, քերականական խանգարուած ձևերէ եւ օտարաբանութենէ՝ երեւան հանելու համար նորէն դասական, մաքուր եւ կանոնաւոր հայերէնը:

Մխիթար Աբբահայր ինք արդէն պատրաստեց գրաբարի, ինչպէս նաև աշխարհաբարի քերականութիւններ եւ մանաւանդ իր գլուխ-գործոցը՝ հայերէն լեզուի առաջին բացատրական բառարանը: Իր գործը շարունակեցին իր աշակերտները: Քերականութիւններ պատրաստեցին՝ Չամչեան, Աւետիքեան, Չալըխեան, Բագրատունի: Բառարաններ հրատարակուեցան, մանաւանդ երկից Հարց Նոր բառագիրքը 1836-ին, որ դեռ մինչեւ օրս իր նմանը չունի:

Չուտ լեզուական աշխատանքներէ զատ՝ լեզուի զարգացման մեծ նպաստ բերին նախնաց գործերու բազմաթիւ հրատարակութիւնները, որ լոյս տեսան Մխիթարեան տպարաններէ:

Անոնք լայն շրջանակներու ծանօթացուցին մեր հին մատենագրութեան լաւագոյն գործերը եւ ընթերցող հասարակութեան ընդհանրապէս հնարաւորութիւն տուին անոնք կարդալու:

Մխիթարեան Հայրերը Նոյնպէս իրենց սեփական աշխատութիւններուն, պատմական, գիտական եւ մանաւանդ գրական գործերուն մէջ՝ գրուած գրաբարով՝ Մաքրեցին, զարգացուցին հայերէն լեզուն:

Բացի ինքնագիր գործերէ կատարեցին նաև բազմաթիւ թարգմանութիւններ մի-

ջազգային դասական հին ու նոր գրականութենէն:

Անոնք թէ՛ թարգմանիչներուն համար առիթ եղան լեզուն Մշակելու եւ զարգացնելու, թէ՛ ընթերցողներուն համար՝ մաքուր հայերէնին ընտելանալու:

Այդ մարզի մէջ մեծ արժանիք ունին Ասկերեան, Չամչեան, Աւետիքեան, Աւգերեաններ, Բագրատունի եւ Հիւրմիւլ:

Մխիթարեան Միաբանութեան հաստատութենէն 100 տարի վերջ՝ ԺԹ. դարու սկիզբները՝ գրաբար հայերէնը Մխիթարեան Հայրերու գիտակից եւ յարատեւ ճիւղերով, արդէն մաքրուած էր օտարամուտ եւ խորթ ձևերէ, հարստացած, ճոխացած էր իր բառագանձով եւ արտայայտութեան Միջոցներով:

Մանաւանդ Հ. Արսէն Բագրատունիի եւ Հիւրմիւլեաններու գրչին տակ, նոյն դարու առաջին կէսին, գրաբար հայերէնը դարձած էր՝ պատմողական, նկարագրական, վերլուծական, ճառական բոլոր Մարզերուն Մէջ՝ արտայայտչական նկուն եւ հզօր Միջոց Մը, իր անսպառ կարելիութիւններով:

Սակայն, պէտք է ըսենք, որ նոյնիսկ Բագրատունիի լեզուն Ե. դարու Մեսրոպեան հայերէնը չէ: Այդ լեզուն նոյնպէս չի՛ պատկանիր յատուկ ժամանակաշրջանի մը. ան աւելի քան հազար տարիներու գործածուած գրական լեզուի տարբերով խառնուրդ մըն է, եւ թէեւ հարուստ, ճոխ, բայց անհարազատ, անբնական, արուեստական: Դարձեալ՝ ան քերականական բաւական տարբերութիւններ ունի Ե. դարու դասական Մեսրոպեան լեզուն: Բառակազմութեան եւ շարադասութեան Մէջ ենթակայ է դեռ յուրապատեան Մէջ ենթակայ է դեռ յուրապատեան Մէջ ենթակայ է դեռ յուրապատեան Մէջ չի գրութիւններու գործածութեան Մէջ չի հետեւիր Դասականին, հոլովումներու եւ

խոնարհումներու Մէջ ունի տարբերութիւններ:

Գրաբար լեզուի վրայ քննական այս ակնարկէն վերջ՝ եզրակացութիւնս հետեւեալն է: Գրի գիւտէն մինչեւ 1840, շուրջ 1400 տարի գործածուած հայերէն գրական լեզուի Միայն Մէկ շրջանը՝ Ե. դարու հայերէնն է, որ բնական, Մեր ժողովուրդի հարազատ եւ կենդանի լեզուն է, առանց արուեստականութեան, առանց օտար խառնուրդի, կանոնաւոր քերականութեամբ, հարուստ, ճոխ եւ միաժամանակ գեղեցիկ, դիւրասահ, ինքնաբուխ եւ հանելի լեզու մը:

Այդ Մեսրոպեան դասական գրաբարը իր ամբողջ հարազատութեամբ, իր բոլոր նրբութիւններով եւ շքեղութեամբ կրկին յայտնուեցաւ վիեննական Մխիթարեան դպրոցէն ներս 1840-ական թուականներուն: Այդ մեծ գիւտը կը պարտինք Հ. Յովսէփ Գաթրճեանի:

Գաթրճեան դպրեվանքի ուսանող էր դեռ, բայց արդէն ճաշակած լատիններէն եւ յունարէն դասական լեզուներու քաղցրութիւնը, երբ անդրադարձաւ, որ իր սորված Մխիթարեան գրաբարը, որչափ ալ զտուած, մաքրուած՝ նոյնը չէ Ե. դարու մեսրոպեան լեզուին հետ: Սովորական բառեր եւ բառակազմութիւններ կան այնտեղ, որ գոյութիւն չունին դասական հայերէնի մէջ, ինչպէս՝ աղօթել, պատասխանել, երկրպագել, եւն.: (1) Կան տարբերութիւններ շարադասութեան, հոլովումի եւ խոնարհումի, նախադրութիւններու խնդրառութեան, յօդերու գործածութեան, եւն.:

Գաթրճեան իր անդրադարձումները յայտնեց ընկերներուն, որոնց մէջ էին Գարագաշեան, Յովնանեան, Սպենեան, Տէրտէրեան, Ճամճեան: Սկիզբը թերահաւատութիւն՝ յետոյ անսպառ խանդավառութիւն: Երիտասարդները գիտակից՝

որ մեծ գիւտ մը կատարած են, ամբողջ թափով, անխոնջ, անդադար սկսան կարգալ, պրպտել, ուսումնասիրել, նոր անդրադաձումները հաւաքել, իրարու հետ վիճաբանիլ եւ այդպէս երեւան հանել Մեսրոպեան ոսկեղենիկ լեզուն:

Ճշդեցին դասական հայերէնի քերականական նրբութիւնները, ցանկը կազմ»-ցին դասականով գրուած գիրքերուն եւ որոշեցին դասական լեզուի գործածութեան ժամանակը՝ Ե. դարու առաջին կէսը:

1841-ին լոյս տեսաւ իրենց աշխատանքի երախայրիքը՝ Բոսուետայ Խօսք վասն տիեզերական Պատմութեան՝ Քրանսացի նշանաւոր եպիսկոպոսին գործը՝ թարգմանուած Մեսրոպեան հայերէնով: Շուտով յաջորդեցին ուրիշ գրութիւններ: Հինգ տարուան ընթացքին լոյս տեսան 15 հատորներ՝ նոյն դասական ոսկեղէն լեզուով:

1) «Աղօթք» (Մեսրոպեան ուղղագրութեամբ՝ աղաւթք) բառին բայը «աղօթել» է, այլ «աղաչել», ինչպէս՝ «ամօթ» (ամաւթ) - «ամաչել», «ծանօթ» (ծանաւթ) - «ճանաչել» («ճանաչել»):

Բնական էր երիցագոյն Հայերու ընդդիմութիւնը, Մանաւանդ անոնց, որ արդէն իբրեւ գրաբարագէտ անուն մը ունէին: Նամակներ հասան Վիեննա, ուղղուած Ազարեան Աբբաժօր, յօդուածներ հրատարակուեցան՝ քննադատելով, նոյնիսկ ծաղրելով այդ «նոր գրաբար»: Երիտասարդ հայագէտները չպատասխանեցին, բայց Աբբաժօրմէ խնդրեցին, որ վանական ժողով գումարուի գրաբարի այդ հարցով: Ժողովը տեղի ունեցաւ, հարցը ներկայացուեցաւ, քննուեցաւ մանրամասնօրէն եւ ժողովը վճռեց, որ այսուհետեւ Միաբանութեանս պաշտօնական գրաբարը միայն դասական գրաբարն է, միայն այդ գրաբարը պիտի դասաւանդուի դպրոցի

մէջ եւ Հայերու գրաբար գրութիւնները որպէս գիւ հրատարակուին, պէտք է գրուած ըլլան միայն դասական գրաբարով: Այդ օրերուն Հ. Պօղոս Յովնանեան աւարտած էր իր «Պատմութիւն Տիեզերական ժողովոց Արեւելեայց» աշխատասիրութիւնը, բնական է, ոչ-դասական գրաբարով: Այդ գործը հրատարակուեցաւ միայն այն ատեն, երբ հեղինակին կրտսեր եղբայրը՝ Հ. Ղեւոնդ Յովնանեան այն դասական գրաբարի վերածեց:

Իսկ լեզուական պայքարը շարունակուեցաւ երկար, մինչեւ որ Միաբանութենէն դուրս ալ, աշխարհիկ հայագէտներ ճանչցան դասական լեզուի այդ գիւտը եւ պաշտպան կանգնեցան անոր: Այդ հայագէտներէն գլխաւորներն էին ազգայիններէն՝ Հրաչեայ Աճառեան եւ օտարներէն՝ Անթուան Մէյէ:

Այսօր ամէն հայագէտ պէտք է ընդունի, որ Գաթրճեանի եւ ընկերներուն կատարածը կարեւոր գիւտ մըն էր հայագիտութեան համար:

Դասական գրաբարի վերածնունդէն կամ վերյայտնութենէն անցած է 160 տարի: Այսօր այլեւս գրաբարով չենք գրեր, ուրեմն ի՛նչ արժէք ունի մեզի համար ընդհանրապէս դասական կամ ոչ-դասական գրաբարը: Պիտի պատասխանենք նախ՝ գրաբարը հիմն է աշխարհաբարին, շտեմարանն է, աղբիւրն է, որմէ միշտ սնունդ պէտք է առնէ աշխարհաբարը անելու եւ զարգանալու համար: Իսկ դասական գրաբարը որպէս անցեալին մեր ժողովուրդի կենդանի լեզուն, անոր հոգիէն բխած բնիկ ու հարազատ արտայայտիչը, իր քերականական՝ բառակազմական յստակ օրէնքներով եւ բառազանձի ու ոճերու հարստութեամբ պէտք է ըլլայ գլխաւոր աղբիւրը աշխարհաբարի զարգացման:

Երկրորդ՝ դասական գրաբարը անհրաժեշտօրէն կարեւոր է հայագիտութեան, մասնաւորաբար բնագիւտներու ուսումնասիրութեան համար: Դասականի հմուտ հայագէտը ունէ գրաբար գրութիւն կարգալով՝ կրնայ անմիջապէս ըսել, թէ ան Ե. դարու գրուածք է կամ ոչ: Տանք օրինակ մը: Հայ հին գրականութեան մեծագոյն հեղինակութիւնը վայելող, պատմահայր Մովսէս Խորենացին, աւանդութեան համաձայն Ե. դարու հեղինակ եւ Մաշթոցի աշակերտ է: 160 տարի առաջ ոչ մէկը կը համարձակէր տարակոյսի ենթարկել այդ աւանդութիւնը: Բայց Գաթրճեան եւ ընկերները կարգալով Խորենացիի պատմութեան գիրքը, առանց պատմական տուեալներ նկատի առնելու, անվարան յայտարարեցին, որ այդ գրութիւնը, այնպէս ինչպէս ունինք այսօր, չի կրնար գրուած ըլլալ Ե. դարուն. որովհետեւ լեզուն դասական չէ՛:

Իբր եզրակացութիւն՝ թելադրանք մը: Զարմանալի եւ անհասկնալի է, որ դասական հայերէնի գիւտէն 160 տարի վերջ ալ, մինչ հայագիտական աշխարհը այնքան կանուխէն ճանչցած է ու կը գնա-

հատէ դասական գրաբարի արժէքն ու կարեւորութիւնը, հայ կղերական հաստատութիւններէն միայն Վիեննայի Միաբանութիւնն է, որ կապուած է դասականին եւ այդ կը սորվեցնէ իր դպրեվանքին մէջ: Մեր թելադրանքն է, որ գոնէ այսուհետեւ կղերական միւս հայ հաստատութիւններն ալ իրենց դպրեվանքերուն մէջ ուսուցանեն մաքուր դասական գրաբարը: Խառն գրաբարի ուսուցումը կը խանգարէ ուսանողին լեզուի ճաշակն ու ըմբռնումը: Միայն դասական գրաբարով սնած մարդը կրնայ ընտրել հարազատը անհարազատէն եւ ճաշակել նաեւ դասականի գեղեցկութիւնն ու քաղցրութիւնը:

ՇԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

- 1 Այստեղ շեշտուածը Խորենացիի անձին չի հայտնաւորուած, այլ իր պատմութեան գրքին. այսինքն այդ գիրքը, ինչպէս որ ունինք այսօր, չի կրնար գրուած ըլլալ Ե. դարուն, քանի լեզուն այդ դարու հայերէնը չէ: Եթէ փաստուի, որ Խորենացին ապրած է Ե. դարուն, պէտք է ըսենք, որ այդ պարագային իր գրութիւնը անի ու յաւելումներ, կամ լեզուի խառնարկներ ունեցած է: Նոյնը կ'արժէ նաեւ գրքին բովանդակութեան համար. որովհետեւ պատմական դէպքեր ալ կը յիշուին այնտեղ, որ Ե. դարէն վերջ կատարուած են: